

ДІВЧАТА НАДДНІПРЯНЩИНИ МОДЕРНОЇ ДОБИ: ВИЩА ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА ЖИТТЄВОЇ ТРАЄКТОРІЇ

Розглядаються ментальнісні трансформації жіночої молоді Наддніпрянщини в умовах модерного часу, що виявляється в активному прагненні до наукового знання та вищої школи. У центрі уваги морально-психологічні аспекти реалізації дівочого інтелектуального потенціалу.

Ключові слова: дівчата, вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, модерна доба.

Постановка проблеми. Пріоритетність соціальних функцій жінки-матері та її ролі у оновленому українському соціумі, важливість створення владою гідних умов для якнайкращого виконання нею воістину божественної місії в цьому світі актуалізують жіноче питання, тому буде вельми корисним осмислення досвіду взаємодії влади та суспільства з розв'язання проблем освіти та виховання слабкої статі та формування вищої жіночої освіти Наддніпрянської України в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Аналіз останніх досліджень. Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Цікаві джерелознавчі та історіографічні підходи використовує німецька дослідниця Біанка Пістров-Енкер для вивчення російських «емансипе» [1]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій, що присвячені проблемі [2]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій в провідних часописах [3]. Першою спробою узагальнення досвіду роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія Катерини Кобченко [4]. Науковці розширюють напрямки дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. У цьому контексті доцільно комплексно, застосовуючи антропологічний підхід, проаналізувати проблему можливостей реалізації інтелектуального потенціалу жіноцтва України в період модерного часу.

Метою статті є з'ясування мотиваційних чинників дівочого контингенту Наддніпрянщини до вищої освіти в умовах модерного часу (друга половина XIX – початок XX ст.). Основна увага приділяється реконструкції повсякденної навчальної атмосфери та морально-психологічного стану жіночої молоді, що обрала шлях вищих знань.

Виклад основного матеріалу. Пригнічення інтелектуальної свободи, а також той факт, що представники інтелігенції не залучалися до розв'язання політичних проблем Російської імперії розглядалися в середині XIX ст. як основні причини відсталості країни. Найголовнішим ворогом інтелектуали вважали пануючу тупість та апатію, в які країна потрапила через неосвіченість народу. Саме у поширенні освіти і науки вбачали передумови як особистої свободи, так і суспільного прогресу. Рівень розвитку індивідуальності людини розглядався як міра всіх речей. Найгостріша критика традиційних уявлень звучала, коли в центрі дискусій опинялась жінка. Логічна відповідь щодо іншого шляху для нового покоління дівчат базувалася на принципі – «освіта понад усе!».

Жіноча середня загальноосвітня школа в імперії почала формуватися з кінця 1850-х – початку 1860-х рр., але успіхи її розвитку у пореформений період вражають. Протягом пореформеного 30 річчя число жіночих гімназій виросло в 5 разів (для порівняння – чоловічих в 1,7 рази), контингент повної дівочої середньої школи розширився майже в 12 разів, неповної – в 5 [5, 22]. Навіть у період реакції 1880-х рр. загальна поступова лінія розвитку середньої дівочої освіти не переривалася. Після столичних міст за мережею розвитку освітньої системи в імперії виокремлювалися українські губернії. На початок 1883 р. в Наддніпрянщині діяло 100 чоловічих середніх навчальних закладів з 26 487 учнями та 89 дівочих з 18 777 ученицями [6, 228].

У той же час, сучасники відмічали низку суттєвих недоліків дівочої середньої школи, що активно формувалася у пореформений період, а саме: збереження поверховості програм; обмеженість можливостей розширення сфери праці по закінченню; консерватизм більшості начальниць цих закладів. Критично оцінювали і майбутнє вчителів-жінок міських та сільських

шкіл, яких сотнями випускали жіночі гімназії. До того ж, навіть традиційна сфера застосування жіночої праці – педагогічна вимагала серйозного поглиблення знань у зв'язку зі зростаючими вимогами нового часу, а тому все більше відчувалася недостатність освітнього рівня гімназій та інститутів для вчителя-жінки, котра потребувала спеціальних знань та серйозної підготовки. Як наслідок, дівоча молодь прагнула до більш солідної освіти, ідеалом якої стала університетська

У 1863 р. у Росії видано новий університетський статут, що відкривав вільний доступ до університетів для всіх, крім жінок. Це спонукало найактивніших до пошуку можливостей навчання в закордонних університетах. День 14 грудня 1867 р. увійшов в історію вищої жіночої освіти як знаменна подія – у Цюриху відбувся публічний блискучий захист дисертації на ступінь доктора медицини росіянку Надією Прокопівною Суисловою. Інформація про це поширена пресою стала дієвим імпульсом до активізації справи наукової освіти жіноцтва у всій Європі, і в Російській імперії зокрема. Захоплення успіхом першої росіянки з докторським дипломом і появу дівчат, що її наслідували, констатували і представники вищої влади в державі [7, 3]. Реальністю стає стрімке зростання чисельності російських підданих у Цюрихському університеті. Пікове зростання відмічається влітку 1873 р., коли до університету записалося 100 дівчат з Росії [8, 65]. Прикметно, що уродженки українських губерній серед них переважали – 41,7% [7, 3]. Представники вищої державної влади визнали, що це не випадкове та поодиноке явище, а результат масового руху, поширеного по всій імперії, а тому й заслуговує на особливу увагу уряду. Наслідком став дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів (далі ВЖК) у Москві, Казані, Петербурзі та Києві.

Оцінюючи перші підсумки діяльності ВЖК в університетських містах в кінці 1870-х рр., Міністерство народної освіти вказувало на крайню чутливість у ставленні до них всіх верств суспільства, що виявлялося у повному співчутті курсам та масі чуток та перебільшень про них, неочікувано чисельним контингентом [9, 40]. Казанський губернатор відверто висловлювався про шкідливість курсів у виховному аспекті через «прилучення дівчат, які вважають себе студентками, до загального бродіння умів» [9, 65]. Найбільше непокоїло його те, що значна частина слухачок прагнули стати не гарними дружинами та матерями, а готували себе «до якоїсь вищої наукової діяльності з вельми різкими судженнями про існуючий державний лад» [9, 66]. Це доводить справжню серйозність дівочого навчання, наполегливість у досягненні поставленої цілі та оволодіння критичним мисленням, що і є ознакою справжнього інтелектуала.

В епоху соціально-економічного перелому на порозі індустріального часу відбулася переоцінка цінностей повсякденного життя. Нові погляди та орієнтації поширювалися, активно захищалися та утверджувалися, стаючи елементами нового менталітету, який відповідав вимогам динамічного суспільства, де розв'язання життєвих проблем зміщувалося з сімейних чи станових структур на індивіда. Носіями нового світогляду стає молоде покоління дівчат. «Незалежності від батьків, від домашніх обставин. Волі!» - так визначає свої спонукальні мотиви харків'янка Катерина Серебрякова (в заміжжі Антонович), згадуючи шлях, що привів її до вищої освіти [10, 122]. «Не можна вічно жити на утриманні рідних. Останній рік гімназії, потім курси і служба» – зазначає в щоденнику харківська гімназистка Марія Вишневська на початку ХХ ст. [11, 33,98].

Дівчата вже не просто обирають вищу освіту як подальший життєвий етап, а й самостійно визначають власний фах і навчальний заклад, де бажають навчатися. Надія Суровцева, уманська гімназистка, згадує про холодну війну з батьком, який наполягав на вступі до Київського університету, де навчався він, вона ж обстоювала столицю як місто з кращими науковими силами [12, 38]. «Поїдеш до Петербургу, – не дочка мені, допомагати не буду», – категорична позиція батька, у відповідь не менш рішуча її, – «Тоді донька буде без вищої освіти».

Протягом другої половини ХІХ ст. навколо вищої жіночої освіти ще існувала маса упреджень, справа тільки започатковувалася, а тому на ВЖК йшли найкращі дівчата, що понад усе прагнули до саморозвитку. Як правило, спонукальним мотивом до вищої освіти стає ознайомлення з оточуючою дійсністю протягом декількох років по закінченню середньої школи [13, 2]. Кругла сирота, золота медалістка С. Шетман змушена через складні матеріальні обставини життя відкласти реалізацію своєї мрії про подальшу освіту, проте «навіть коли надії через відсутність коштів не було, на курси тягнуло все сильніше рік від року» [13,

33]. Вступивши на Київські ВЖК з обмеженими коштами, не жалкувала про прийняте рішення навіть тоді, коли час від часу бувало сутужно. Слухачка Катерина Шевченко відверто вказувала, що поряд з жадобою знань та бажанням визначити своє місце в оточуючому світі, найдієвішим чинником до активних занять заради підготовки до вступу стає її чотирирічне вчителювання у віддаленому глухому селищі, де по два тижні чекали пошти [13, 32].

Для 16 річної випускниці Керченської гімназії Юлії Фаусек дороговказом подальшого життя став принцип брата - «кожна освічена людина повинна вивчати природничі науки», до якого долучалися листи старших подруг, що вже навчалися в столиці. Туга і заздрість до них не тільки засмучували дівчину, але й надавали імпульсу до невтомної праці – «вдень бігала по приватним урокам, а ввечері навчалася сама, готуючись до вступу на жіночі медичні курси у Петербурзі» [14, 261]. Утім, тужити по гімназії дівчатам не було часу: думали про майбутнє, обирали вищий навчальний заклад і готувалися до вступу [13, 41].

Обов'язковою вимогою для вступу на ВЖК в Росії відповідно до Правил для слухачок і вільних слухачок від 19 травня 1879 р., ставало закінчення 8 (педагогічного) класу гімназій чи наявність диплома домашньої вчительки з усіх предметів гімназійного курсу, котрий отримували після складання відповідного іспиту [15, 11]. Обрання медичного фаху передбачало і екзаменування з окремих предметів за курс чоловічих гімназій. Як згадує Катерина Антонович, саме під керівництвом гарного наставника, латина настільки захопила її, що опанувала напам'ять Горація і Овідія, хоча програма іспиту це і не вимагала [10, 73]. Утім, єдиний на всю імперію Жіночий медичний інститут в Петербурзі не відразу відчинив двері перед допитливою українкою, оскільки у відповіді зазначалося, що приймають виключно випускниць із золотою медаллю. Маючи срібну медаль Катерина автоматично зараховувалася на наступний рік і мала зачекати. Та велике бажання їхати та навчатися обумовили її самостійне рішення про вступ на природничі курси професора Лесгафта, де протягом року вдосконалювалася в обраному напрямку наук.

Не лякало наполегливу Надію Суровцеву з провінційної Умані й те, що у випускниць Київського навчального округу шанси на вступ до вищих жіночих навчальних закладів Петербургу були слабенькі, оскільки набирали виключно відмінниць. Маючи золоту медаль за 7 класів гімназії, готуватися до іспитів на атестат зрілості вона вирішила самостійно, незважаючи на те, що вимоги до «екстернів» були суворіші [12, 38]. Не дивує і прагнення Софії Лейтман з невеличкого містечка Київської губернії до найвищих балів у школі задля отримання медалі, котра бачить в цьому єдину можливість для полегшення вступу на медичний факультет [13, 47]. Вже курсисткою, відверто зізнавалася, що не уявляла скільки складностей попереду, яка маса енергії має бути витрачена, щоб стати нею, і яку відповідальність це накладає. Природно, що час по закінченню гімназії для бажаючих вступити до вищого навчального закладу – це час самоосвіти та подальшого вдосконалення в знаннях. Тамара Шадрина наголошувала, що «ніколи не було такої запопадливості в заняттях як у рік, коли плекала думку, що склавши іспити, стану медичкою» [13, 31].

Дійти до визначеної випускницями середніх шкіл мрії непросто, оскільки на шляху траплялися різні життєві ситуації. Аналіз біографій курсисток доводить, що наміри подальшого інтелектуального зростання шляхом вступу на ВЖК не завжди реалізовувалися в рік завершення середньої освіти. Непоодинокі випадки, коли перешкодою ставав і стан здоров'я. Так, серйозна хвороба зруйнувала плани випускниці Ніжинської гімназії, золотої медалістки Ольги Добіаш (майбутнього визначного радянського історика), котра по закінченню бажала вступити на столичні ВЖК, утім сила волі, виявлена під час чотирирічного лікування, уможливила реалізацію мрії - стати курсисткою історико-філологічного відділення [16, 10].

Вступ на курси дівчата визначають як «заповітну мрію», той недивно, що повідомлення про зарахування викликає безмежну радість [13, 37]. Анна Сафонова з села Дерюгіно Курської губернії покинула свою малу батьківщину та приїхала на Київські ВЖК «з гордим усвідомленням того, що йде до храму науки, на служіння людству» [13, 55]. «Нарешті щастя, удача, сон на яву здійснився. Прийнята на курси. Можна працювати, складати іспити, слухати лекції, живучи в великому культурному центрі проводити час цікаво та продуктивно», – такий радісний настрій охоплював першокурсниць [13, 46]. Допитливі дівчата з Наддніпрянщини, що обрали шлях розумового вдосконалення шляхом вищої освіти, саме в навчально-

му студентському середовищі почували себе комфортно та затишно. «Інститут! (Йдеться про Жіночий медичний інститут в Санкт-Петербурзі). Його любила і працю в ньому цінувала, там почувалася вільною і щасливою. Приходимо зранку, перебуваємо там майже цілий день, а в праці час іде непомітно». [10, 122]. «Бігала по лекціях. З побожністю сиділа і слухала славетну професуру. Система навчання була лекційна, не примусова. Але місця в аудиторії на лекціях деяких професорів треба було займати за кілька годин» [12, 40]. День минав у слуханні лекцій, вечори присвячувались опрацюванню прослуханого.

Про існування декількарівневої серйозної системи відбору у вигляді екзамену (обов'язково складеного на відмінно) задля отримання права доступу до лабораторії для практичних занять з неорганічної хімії з обмеженою кількістю місць, указувала курсистка фізико-математичного відділення Юлія Фаусек [14, 53]. Працювати методично, з великою охайністю та ретельністю виконувати завдання привчали на практичних роботах. Поважне прізвисько «спеціалістки» отримували виключно ті слухачки, котрі як Юлія, керуючись власним інтересом затримувалися в лабораторіях довше інших, виконували завдання понад програму, винагородою ж ставали надані викладачами додаткові книжки та запрошення до музею Академії Наук [14, 67]. Більшість курсисток відчували глибоку повагу та вдячність до професури за їх прекрасне ставлення та бажання зробити все можливе задля належної постановки вищої жіночої освіти [14, 70]. Дівочі спогади відверто вказують на якнайширше сприяння небайдужих дослідників дівочим талантам та першим самостійним науковим крокам. Так, за прихильності асистента Юлія почала працювати в кабінеті зоології Петербурзького університету, брала участь в дослідках [14, 123]. Цей вчинок був сміливий і незаконний: жодна жінка в той час не переступала поріг університету. Саме асистент навіював їй впевненість у науковому майбутньому, допомагав працювати, давав літературу, спонукав до виступу з власною науковою розвідкою на засіданні Товариства природознавців при університеті і членства в ньому.

Надзвичайне заповзяття, навіть пристрасть при навчанні на столичних ВЖК були прикметними рисами Ксенії Рудинської, доньки бідного дячка з Чернігівщини. Визначивши науку і навчання як життєве кредо цього періоду, вона не дозволяла собі гаяти ні хвилинки на розмови з товаришами [14, 100]. Захоплення органічною хімією і надмірна працьовитість при дослідках увінчалися пропозицією працювати у професора Бутлерова в лабораторії Академії Наук. Слід відзначити, що дівчата як науковці-початківці досить критично ставилися до власних досягнень. Скромно оцінюючи свій потенціал та наукові шанси, відчуваючи неможливість повністю віддатися науці та не бажаючи стати маленьким вченим, значна частина обирала більш реальний шлях подальшої реалізації через працю [14, 100, 137].

Загальним переконанням молоді того часу залишалися відголоски народництва 1860-х рр. «приносити користь народу». «Буду лікарем, поїду в село лікувати народ», - коли це не вдалося і Юлія попала на Бестужевські курси, то мріяла стати вчителем в селі, рідному місті, пізніше в Санкт-Петербурзі [14, 261]. «Скінчу медичний інститут, почну лікувати людей і цим стану корисною», – моделювала подальший шлях Катерина Антонович [10, 102]. Промова батька в суді посіяла в душі Надії Суровцевої мрію стати адвокатом і боронити людей від кривди [12, 39]. Отже, праця, що ґрунтується на високій кваліфікації, набула самостійної цінності; особиста участь у ній визначалася як її ефективність, індивідуальна свобода та громадський радіус дії вважалися передумовами для успішної роботи. Таку самосвідомість, засновану на професійній кваліфікації та соціальній відповідальності, розвинули в собі багато жінок.

Громадськість Києва на межі століть відверто вказувала владі, що ріст числа дівчат, що прагнуть вищої освіти, відповідає загальному інтелектуальному росту Росії і є безпосереднім його виявом [17, 1]. Незважаючи на те, що протягом багатьох десятиліть в сфері академічної освіти діяли державні обмеження, втім у 1913/1914 р. у навчальних закладах університетського типу (включаючи і відповідні інститути) навчалася близько 41 тисячі юнаків та 35 тисяч жінок [1, 52]. За співвідношенням осіб, що навчалися у ВНЗ усіх типів, доля жінок в 1914/1915 р. становила 30%. Це означає, що російські студентки належали до авангарду жіночої вищої освіти в Європі.

Висновки. Рішення щодо модернізації економічної структури і пов'язані з ним перетворення громадських завдань обумовили прискорений розвиток освітніх структур в

- Russian Empire in the second half 19th century. *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny (Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine)*, 5, 171-176. Kiev (in Ukr.); Dobrolyubsky, A. (2009). To the history of women's higher education in Odessa in 19 - in the early 20th century. *Pivdennyy zakhid. Odesyka: Istoryko-krayeznavchyy alNemanakh (Southwest. Odessa: Historical and ethnographic almanac)*, 7, 16-37. Odessa (in Ukr.)
4. Kobchenko, K.A. (2007). «Women's University of St. Olha»: history of Kiev higher female courses. Kiev (in Ukr.)
 5. Dneprov, E.D., Fedosova E.P (1980). Women's education in post-reform Russia. *Bestuzhev Courses - the first women's university in Russia (1878-1918)*. In E.D. Dneprov (Ed), 5-24. Moscow (in Russ.)
 6. D-sk. (1886). Information on labor and education statistics among the female population of Russia. *Zhenskoye obrazovaniye (Female education)*, 3, 227-229. St. Petersburg (in Russ.)
 7. Russian State Historical Archives (RSIA), F. 759. - Op. 22. - Sp. 2038.
 8. Russian student abroad. *Pervyy zhenskiy kalendar' na 1912 god (The first female calendar for 1912)*, 57-76. St. Petersburg (in Russ.)
 9. RSIA. - F. 1282. - Op. 2. - Sp. 1869.
 10. Antonovich, K. (1967). From my remembrances. Vol. 3, 85-127. Winnipeg (in Can.)
 11. Vishnevskaya, M. (2007). Diary of the Kharkiv schoolgirl. Kharkov (in Ukr.)
 12. Surovtsova, N. Memoirs (1996). Kiev (in Ukr.)
 13. State Archives of Kyiv. - Ft. 244. - Op. 15. - Sp. 3.
 14. Department of Manuscripts of the Russian National Library. - F. 807. - Od. saved № 1.
 15. Ministerial orders: Circular proposal to the trustees on the order of examinations for entry to the higher women's courses. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (Journal of the Ministry of Education)*, 1, 10-11. St. Petersburg (in Russ.)
 16. Department of Manuscripts of the Russian National Library. F. 254. - Od. zber. № 480.
 17. RSIA. - F. 1284. - Op. 188. - Sp. 186.

Abstract

Drach O. Girls from the Dnieper Ukraine of the modern age: higher education as a component of life trajectory.

Introduction. Issues, related to the history of women and female education are constantly studied by Ukrainian and foreign researchers. Priority of social functions of the woman-mother and her role in the renewed Ukrainian society incite to rethink the experience of solving the problems of female education and upbringing.

Purpose. The goal of the article is to find out the motivational factors of girls from the Dnieper Ukraine for higher education in the modern times (second half of the 19th – early 20th centuries). The main attention is given to reconstruction of everyday atmosphere, as well as moral and psychological state of young ladies, who decided to obtain higher education.

Results. Teaching as a traditional sphere of female labour in the conditions of renewal of the education system required from the applicants to deep there knowledge seriously. Gymnasiums and institutes had insufficient educational level for a female teacher. As a result, young ladies strove for university education. The result was the permission of the authorities to open higher female courses in Moscow, Kazan, St. Petersburg, and Kyiv.

New views and orientations were disseminated, actively defended and established, becoming elements of a new mentality that met requirements of a dynamic society, where solving life-problems was displaced from family or basic structures to the individual. Young women became bearers of a new worldview. Girls did not just choose higher education as their further life stage, but also independently determined their own profession and educational institution, where they wanted to study. They had the motive for higher education, sought for self-development, and wanted to know the surrounding reality after graduation from high school. The most difficulties girls had in obtaining medical specialty.

Conclusion. Highly qualified work acquired independent value in the modern age. Personal involvement in it was defined as a pledge of its effectiveness; individual freedom and public action vector were considered prerequisites for successful work. A lot of young women, who purposefully obtained higher education at higher female courses, developed self-awareness based on professional qualifications and social responsibility.

Key words: girls, female higher education, women's higher education courses, modern age.

Одержано редакцією 13.11.2017
Прийнято до публікації 12.12.2017

